

БЪЛГАРСКО ВЪЗРАЖДАНЕ ИДЕИ - ЛИЧНОСТИ - СЪБИТИЯ

ГОДИШНИК НА ОБЩОБЪЛГАРСКИ КОМИТЕТ И ФОНДАЦИЯ “ВАСИЛ ЛЕВСКИ”

Т. 8, 2006

ЦАНКО ДЮСТАБАНОВ – ЩРИХИ КЪМ ПОРТРЕТА НА ГАБРОВСКИЯ ВОЙВОДА

Даниела Цонева

“Съвстания е немислимо да се сполучи нещо...”.¹ Въпреки тази категоричност на думите, изречени от училищният настоятел и член на оклийския съд в Габрово Цанко Дюстабанов, той се превърща в “символ и въплъщение” на Априлската епопея, събитие в българската история определяно от изследователите му, като най-величавият връх в националноосвободителните борби на българите. Според проф. Симеон Янев (белетрист, литературен историк и критик), Цанко Дюстабанов е “едно от чудесата на 1876 г., една от големите загадки на българския дух”.² Сред логичните обяснения, даващи отговор за бързата промяна в идейната нагласа на един от най-видните габровски мъже от 70-те години на 19-то столетие, е това на Димитър Д. Видинлиев – член на Габровския революционен комитет и негов близък приятел: “Цанката не беше съгласен да стават въстания, но като видя това общо движение, че ще излезе ялово, без значение, съгласи се да приеме водителството, само и само да стане въпрос в Европа”.³

Той не се изгражда като личност на революционната мисъл и действие – не съставя програми, не агитира, не основава комитети, не организира събрания. И това го отличава от безспорните авторитети, вписани върху страниците на отминалата ни история, като идеолози и главни дейци на освободителното дело. Но неговото име нареждаме редом с имената на апостолите Георги Бенковски, Панайот Волов, Тодор Каблешков, Стефан Стамболов, Георги Измирлиев, Христо Ботев ...

Името му е познато на ангажираните с изследване на събитието. Но историогра-

фията не е много щедра към “един от най-добрите, най-храбрите и най-интелигентните воеводи по българските въстания” по думите на Юран П. Теодоров, член на Търновския извънреден съд през 1876 г.⁴ Ограниченните извори – едно писмо от 9 май, превърнато се в доказателствен документ за съдебното дирене, няколко телеграми, разменени от 6 май до 7 юни между габровския каймакам Йордан Бакалов, мютесарифите на Търново и Севлиево и командира на Дунавската военна област, протокол от 10 август 1876 г. на Управителния съвет на Търновския санджак⁵, както и съхранените спомени на приятели, съратници и свидетели на събитията от април юни с.г. – стесняват възможностите за по-задълбочени изследвания и научни интерпретации върху живота и дейността на Цанко Дюстабанов.

След първите спомени за въстанието и водителят на Габровската чета, писани от Георги Бочаров 5-6 години след преживелиците⁶, в 1897 г. Юран Теодоров публикува своите “Възпоменания от въстанието в Търновския санджак през 1876 г.”, като представя с “необикновена любов и преклонение” личността на Ц. Дюстабанов и процеса по съденето му в Търново. За габровския войвода отбелязват в спомените си още Димитър Д. Видинлиев и Никола Начов (1900 г.), Минко Ив. Марковски (1902 г.), Петър Пешев (1925 г.), Йоаким Бакалов (1926 г.). Христо и Петър Гъбенски правят през 1903 г. първата историографска публикация за въстанието в Габрово и Габровско-Севлиевския район. Те отбелязват, че “в търсенето на човек” за представител на Габровския комитет за събранието в Г. Оряховица на Окръжния комитет в Първи революционен окръг, според Христо Топузанов (член на комитета) е необходим такъв, “който да не преувеличи тукашното състояние на работата и който в същото време да може добре да схване общата организация”. Събраните от тях сведения са свидетелство, че при проведеното на Гергъовден тайно събрание на местния революционен комитет в м. Родевото, Цанко Дюстабанов е посветен в готовото въстание и избран за войвода на Габровската чета, а на 25 април е предложен и за габровски делегат.⁷

За войводата пише в 1907 г. и изследователят, и познавач на Априлското въстание Димитър Страшимиров, който подчертава, че Цанко Дюстабанов “стърчал над своите връстници и съграждани не само с начетеността и дарбите си, но още и със своя независим и твърд характер”.⁸ Първи опит да популяризира живота му сред българската обществена и историческа мисъл с една по-пълна биография на войводата на Габровската чета прави д-р Петър Цончев. След срещите и разговорите с все още живи участници, с роднини и близки на Ц. Дюстабанов, историографът на Габрово издава през 1926 г. отделна книжка за него. Осем години по-късно (1934 г.) П. Цончев включва животоописанието на войводата в монографичното си изследване “Из общественото и културно минало на Габрово”. В някои съвременни публикации битува мнението, че той остава “незабелязан” или “недооценен” в сравнение с други дейци на Априлската епопея.⁹ При проучванията си върху историята на въстанието в Първи революционен окръг Константин Косев, Николай Жечев, Дойно Дойнов, Йоно Митев посвещават страници и на габровския войвода.¹⁰ Като се базира на натрупаната през годините историографска литература, Мария-Тоска Стефанова публикува в 1976 и 1978 г. краеведско изследване – биографична скица на Дюстабанов и за действията на Габровската бунтовническа чета, чрез които илюстрира ролята му за развой на въстанието през април-май 1876 г.¹¹ Вниманието на изследователите досега е насочено основно към събитийната, чисто биографична характеристика, като физическият и идейният му портрет остават встрани от цялостното представяне на неговата личност.

Настоящото изложение не е опит да се “надскочи” вече написаното за габровския войвода. Прибавянето на нови щрихи към неговия портрет е възможност да се пот-

върди принадлежността му към личностите от национална величина. Присъединил се към идеята за национално освобождение чрез въоръжена борба “15-20 дни преди да избухне въстанието”¹² в Габровския край, действията му като водач на чета съответстват на нравите и идеалите на времето, в което живее, и това го прави равен на ярките фигури със значимо място в българската история.

Роден на 13 май 1843 г. в Габрово, Цанко Христов Дюостабанов става войвода на чета, която избира пътя на саможертвата пред олтара на отечеството, на Христова възраст. Всички, имали съприкосновение с младия габровец, са единодушни в оценката си за външния му образ, че е “едър мъжага и хубавец”.¹³ Никола Начов, ученик в Габровската мъжка гимназия по време на въстанието, а след Освобождението учител и книжовник, бележи в спомените си: “И сега е пред очите ми: висок, черноок, хубавец, с шащено карнобатско сетре с права (турска) яка”.¹⁴ Макар и твърде пестелив в колорита при описание на фактите по съденето на въстаниците, сдържан “по отношение на детайлоруката и разгръщането на повествованието”, Ю. Теодоров предава със “забележителен усет за художествения детайл” образа на габровския войвода. “На възраст около 28-30 години, имаше ръст доволно снажен и висок, лице бяло и чисто, вежди тънки, дълги и вити като гайтани, мустаки тъмножълти, доволно големи и прилични, чело широко, високо и гордо, поглед проницателен, глас звънлив, говореше лесно и много симпатично.” – портрет “без идеализация и разкрасяване”, достатъчно подробен, въпреки че е направен от човек, стоящ “от другата страна на барикадата”. Поironия на съдбата избирането на Теодоров за член на Окръжния съд в Търново е по “настояването и агитацията” на Ц. Дюостабанов, без двамата да се познават лично. Според спомените му, габровецът го среща “ведньж в Цариград на Роберт колеж”.¹⁵

Свидетелство за физическото излъчване на Дюостабанов като водач са изказаните впечатления на съвременници, които не пестят възхищението си и от облеклото на войводата. “Голяма част от приготовленията” за въстанието, както и “дейността на Габровската чета... видях непосредствено”, бележи в спомените си Йоаким Бакалов от с. Батошево (Севлиевско), 15-годишен по време на събитията. За да не изложи “измислици за действителни факти”, той разпитва “самите участници и най-близки техни сродници”, прави “проверка чрез сравнения”. Затова и неговото описание на Цанко Дюостабанов е ценен извор за популяризиране на портрета му. Въпреки че го среща “много пъти” в Севлиево, “Цанко войвода” едва е разпознат “по личните черти” – “облечен в никаква особена форма от белезников плат, с никакви червени кантове и шнурове, с припасан револвер, със своеобразна никаква шапка, обут в чепици, държи в ръката си един около метър дълъг кривак, на който на една край има дупка с провръжана в нея върва, а другия край на топката на кривака обкована с много набити гвоздеи, така че представлят нещо като боздуган”.¹⁶ За Дюостабановото облекло “от бял шеяк”, “обточен с червен гайтан”, бележат и братя Гъбенски, като допълват, че той е обут с “чепици”, а върху тях – “лачени тозлуци”. Двамата историографи не успяват да изяснят причините за ушиването на дрехите през 1874 г. от търновеца Дончо Иванов.¹⁷ Петър Пешев, през 1876 г. ученик в духовното училище в Лясковец, посещава арестуваните в Търновския затвор дейци, сред които е и по-големия му брат Стефан Пешев (председателят на революционния комитет и ръководител по подготовката на въстанието в Севлиево и Севлиевския край). В спомените си той пише, че през решетките на затворническите килии забелязва “фигурата на Цанко Дюостабанов, облечен в арнаутски джепкен” (вид къса мъжка горна дреха – б.м.).¹⁸

Допълващо физическия му образ, облеклото на Дюостабанов е и характеристика на социалното положение, на духовния му портрет. Като първи негов биограф,

Димитър Видинлиев (като член на революционния комитет е съден от Извънредния съд в Търново и заточен на о-в Кипър) отбелязва за Дюостабановата взискателност към облеклото. Тъй като не одобрява “кроежа на габровските панталонджии” – пише той - “Цанката” си шие дрехите в Търново. И въпреки че е “челебия”, според Д. Видинлиев, той “не носеше от европейски плат дреха, а от габровски шаяк, изтъкан от майка му”.¹⁹

Майка му – близка сродница на Николай Ст. Палаузов (благодетелят на Габровското училище), Рада Досева оказва голямо влияние върху възпитанието и оформянето на първородния си син, като човек на когото всички “гледаха с голямо почитание и благоговееха пред него”. Бащата Христо Дюостабанов – син на Васил Априловата сестра Кера, е от “старите чорбаджии”, но “доста интелигентен” по думите на Видинлиев. По професия джелепчия и откупвач на десетък, той успява да натрупа състояние, което влага в недвижими имоти, останали след ранната му смърт (1868 г.), като грижа на младия Цанко. В желанието синът му да продължи семейните традиции – да стане търговец и чорбаджия, Христо Дюостабанов налага патриархален консерватизъм в дома си. В условията на семейната и училищна среда Цанко Дюостабанов израства “смирен, тих и крайно търпелив”, “високо нравствено възпитан” младеж. Затвореният и упорит момчешки характер не пречи за изявата му като водач в детските и училищни игри, заради което повечето от чорбаджийските синове, негови връстници, му завиждат. “Ако му намереха слабото място, с радост приемаха да му сторят зло” – признава по-големият с 2-3 години Д. Видинлиев.²⁰

Ангажиментите към бащините имоти, в поддържането на които се включва още след завършване на Габровското класно училище през учебната 1861-1862 година, не ограничават Дюостабанов да продължи с голямо усърдие самообразоването си. Според спомените на Видинлиев, той не учи “в странство освен в Габрово”. В старанието си “да не му отсъствуват по никой клон на науката знания”, Ц. Дюостабанов “имаше мерак да съперничи на [в]секи един учител, даже и по специалната му наука”. Като “не обичаше богатството, но не мразеше и славата”, тези две висши състояния на духа и материята намират общото изражение в търсенето му на по-високо образование. Френски, италиански, гръцки и турски, “донякъде” руски (изучен от занимания без учител) са тези “странини” езици, които той “така коренно беше усвоил, щото когато земеше някоя книга или някой вестник да чете на тия езици, той ги четеше направо, като че ли бяха написани на български” – изразява той силното си впечатление от “този български гений Цанката”. Негови учители в езиковото обучение са Никола Стефанов от колиби Саботковци (Габровско), Христодул Костович от Самоков и Мехмед Ефенди Еланоглу от Карлово, които учителстват в класното училище от 1859 г.²¹

За да не му се налага да “казва не зная”, Цанко Дюостабанов “искаше да изучи и турския верозакон – шериата”. В продължение на “две до три години” той се запознава със “свещеното юридическо османско право”, за което ползва “фетфите” (съветите, упътванията – б.м.) и практически опит на възрастен севлиевски мюфтия. Поради ограничената “верозаконна” литература, познанията на търсения “от всичките краища на турската империя”, както и “от самата турска столица” “верозаконен пророков служител”, според Д. Видинлиев, са от голяма полза за Дюостабанов в изучаването на различни съдебни въпроси.²²

За повишаване на своето образователно ниво, за разширяване на обществено-политическия си кръгозор той използва и двете си пътувания до Цариград (1870 и 1872 г.). При престоя в столицата (вторият продължил почти една година) посещава като слушател лекции в Роберт колеж; заедно с габровския търговец Христо Арнаудов превеждат от турски на гръцки и български език Наполеоновия кодекс;

осъществява срещи и разговори с представители на цариградската българска общност; следи българската революционна преса за купуването, на която по думите на Видинлиев, харчи “повече от ? бяла меджидия [в]секи ден”. Редовен посетител е на Лулчевото кафене, собственост на “пъргав момък от Панагюрище” с когото “Цанката се бил запознал от по-рано”²³.

Ангажиран в Цариград основно с разрешаване на съдебни дела, относно изясняване действителните наследници на Николай Никифоров (племенник на Васил Априлов), Цанко Дюстабанов не остава встрани и от политическите събития. Френско-пруската война (1870 г.) е събитието, което пълни цариградските “улици с продавачи на вестници”, с граждани, “напуснали работата си”. И въпреки че “много обичаше французите, но за политиката на царя им, предпочиташе победата на немците” – пише Д. Видинлиев. Според Дюстабанов трябва да “са подbie надмошното влияние на Луи Наполеон III”, като “пътеводна звезда на европейския свят в политическо отношение”. При неговия режим “ний собствено българите сме съвсем изгубени” – счита той, защото като покровител на Турция “спъва надеждите ни”²⁴.

Израстването му – интелектуално и обществено (през 1875 г. е вече избран за училищен настоятел и член на казалийския съд в Габрово), променя стила на общуването и характера на идеините му възгледи. Ако в училищна възраст “не му се чува думата”, след няколко години “се разхортува толкова много, щото не оставаше на другите да говорят”. Дюстабановото обяснение пред приятели и съученици е, че “тогава бил купувал, а сега продавал”. Д. Видинлиев споделя: “Той не говореше глупости и без разсъждение думи, каквито ги имаме в изобилие днес”. Първият биограф на войводата определя говоренето му като “мъдро, духовито и положително”, а думите му – “съдържателни, разсъдителни, основани както на здравия разум, тъй също бяха основани на науката”²⁵.

В опита си да представи “достойнството” и “природните дарби” на Цанко Дюстабанов, като го сравнява с “държавни мъже”, Димитър Видинлиев щрихира моменти и от нравствения му облик. Специално внимание той отделя на идеините му виждания за човешкото несъвършенство, за въстанието и свободата. Според габровския войвода “от човеците никой няма и не може да бъде съвършен освен бог”. Като отдава по-голямо значение на образоването и развитието на стопанската дейност, той заявява, че “ние българите трябва да се заемем с перото, за да можем да се покажем достойни за Европа”, от друга страна “вътрешно да гледаме да се обрзваме в промишлеността и силно да наблегнем на труда”. Той не е от “тия жарки деятели за освобождението на народите без време”²⁶.

При търсенето на възможности за мирно утвърждаване на просветното и стопанско развитие на българското общество, Цанко Дюстабанов се вписва сред инициаторите за подготвяне на Прощение до Великия везир. Изработването и изпращането на Габровското изложение от 30 декември 1875 г. е част от изявите на легалнополитическата борба на българите, позатихнала след 1870 г. Въстанието от лятото на 1875 г. в Босна и Херцеговина е политически момент, използван от обществено ангажираните кръгове за “извеждане на българския въпрос във фокуса на вниманието на европейската дипломация и общественост”²⁷.

Цанко Дюстабанов се подписва заедно с видни представители на габровското чорбаджийство, на търговско-занаятчийското гражданско съсловие под Прощение, с което се цели “да ся попроси от страна на всички жители в Габрово и казата му, щото правителството да замени беделът (б.м. – военен данък, който е плащен от мъжкото население, навършило 14 години) на населението с войни и... българския език да ся приеме за официален наравно с турския”²⁸.

Аналогични колективни действия с обосновани искания за признаване на българ-

ския език, за приемането на немюсюлмани във войската има в редица български селища. Открити или прикрити, легалнополитическите акции през 1875 г. целят “цялостна промяна и подобряване на гражданско-правния статут на народа”²⁹. Участието си при съставянето на посочения документ Цанко Дюстабанов съобразява с външнополитическите обстоятелства. Стремежа му Европа да се убеди в незачитането на реформените актове в Турция и да насочи вниманието си за преобразования в игнорираните дотогава национални права на българския народ, мотивира младият габровец за участие в легалната проява.

Дюстабанов много проницателно определя историческата зависимост на българския национален въпрос от политиката на великите сили. Франция е един от европейските фактори, направляващ запазването на балканското политическо статукво и според него единствено нарушаването му ще бъде в полза за постигане на националното ни единство. За водителя на Габровската въстаническа чета освобождението “се чака и ще доди само от север”, защото Русия е тази на която “са дадени тия права върху славянските народи”. Амбициите на руската дипломация трябва да бъдат използвани за целите на българското освобождение. Убеден, че с “въстания е немислим да се сполучи нещо”, едновременно с това Ц. Дюстабанов счита, че е необходимо да се докажем пред света – “ний българите заслужаваме, ако не напълно да се освободим, то поне да ни се дадат някои автономни права”. А с участието ни във въстаническите работи “ще дадем възможност на Русия да вдига гюрюлтия пред Европа заради нас”³⁰.

Категоричната оценка за приятеля и човека “Цанката”, Д. Видинлиев се старае да подкрепи винаги с конкретни примери от живота му. Той заявява, че написаното за него е “неоспорима истина”, за която “оставям компетентността да се произнесат господа Гюзелев, Каролов, Манолов, Нестор Марков [известни габровски учители], които лично познават тоя крайно благороден момък и които с ушите си са чули неговото достойнство и с очите си виждали неговите дарби”³¹. Независимо, че за Дюстабанов знанията са чест и дълг, път към избавление, съвестта не му позволява да остане настрана от революционното опиянение и предпочита да тръгне със съзаклятниците. Определил свободата, като необходимост и човешко право, която може да се постигне разумно без излишни жертви, той приема предизвикателството, предоставено от историческото време, да бъде водител на “това общо движение”. Още при участието си в публичните легални изяви от края на 1875 г. той демонстрира активна обществена позиция, но то е и обяснение за направления от него избор. По въпроса за привличането на Цанко Дюстабанов за народното въстание, както и за последното заседание на революционния комитет на 30 април, Видинлиев не споменава нищо. Отговорността да бъде войвода на габровските въстаници е решение, естествен завършек на политическото му развитие.

“Избран и провъзгласен” с “общо съгласие и единодушие” за войвода, Юрдан Теодоров пише, че “оттогава насетне Дюстабанов стана всецияло въстаник; и духом, и телом се предаде той на святото дело за освобождение на отечеството, за което работи с постоянство и неописуема храброст чак до края”. Освен чрез лични впечатления, за написване на “Възпоменанията” си Теодоров сам събира и попълва сведения за дейците и събитията от Габрово и Севлиево със старанието да даде “гласност” на “подробностите” по въстанието, които представляват “важен исторически и политически интерес”. “Съbral дружината”, “провъзгласил бунта”, “разпоредил бунтовническите чети”, “възложил на всяка една работа” – дори само тези лаконични характеристики, направени от членът на Търновския съд за извършеното от Цанко Дюстабанов, са достатъчни, за да заключим, че ангажментите, поети от него и отговорностите му по тяхното изпълнение са неоспорими. Като “един достоен войвода на

въстаниците”, той проявява “характер железен и неустрашим, воля непоколебима”, допълва впечатленията си Ю. Теодоров³².

Габровският революционен комитет избира тактиката въстаническите действия да се водят извън града. Революционното настроение обхваща значителни среди в Габрово, но това решение не съдейства за задълбочаване на въстанието и за включване на по-широки слоеве от габровското население. Надделялото мнение – да се запази града, за да не се изложи на риск благоденствието и съществуването му, се възприема и от войводата, който насочва движението на четата към балканските севлиевски села.

От 1 май, когато се обявява въстанието, до 11 май – последния ден от решаващите действия в Габровско-Севлиевския регион, основните епизоди от героичната борба на въстаналото население се свързват със съдбата на Габровската чета и нейния войвода – Цанко Дюстабанов. Първият етап от пътя и дейността ѝ – 1-4 май е време на решаване на въпроси от организационен характер (избиране на щаб, разпределение на въстаниците в подчети, привличане на нови четници, уточняване на тактическия план, преодоляване на колебания и продоволствени препятствия). Вторият основен момент са решителните действия и сражения на четата в Батошево, Кръвеник и Ново село, м. Рани бунар под старопланинския връх Мара Гидик. Природо-географската характеристика на трите главни селища в този балкански район ги определя като невралгичните пунктове на водените битки.

За периода 5 - 9 май развоят на събитията в Ново село е под ръководството на Цанко Дюстабанов. Зареждат се тежки дни на редуващи се нападения с отстъпления, при които съпротивителната въстаническа сила постепенно отслабва, а с това и невъзможността да се запази въстаналото население. В търсенето на възможности за подсиливане на позициите, както и за продоволственото осигуряване на четниците и местните жители, на 9 май той изпраща писмо до Габровския революционен комитет. Превърнало се в основно веществено доказателство, уличаващо действията на Цанко Дюстабанов против държавата, то е свидетелство и за опитите на войводата да промени създадалата се ситуация чрез очакваното от габровци съдействие. С последни новини от бойното поле, описание за “духа и храбростта на въстаниците, сраженията с башибозуците и черкезите”, писмото е и молба “бързо” да се “пратят хляб, месо, вино, ракия и др[уги] провизии, муниции, вестници, писма, новини и пр.”, “колкото приятели младежи има в Габрово, всички да дойдат”. Войводата препоръчва на комитета “да побърза да даде гласност пред европейската преса на турските зверства”, както и да апелира “към християнска и човеколюбива Европа, да се смили и побърза да защити нещастния български народ”.³³ Въпреки че не е запазено в своята цялост, Юрдан Теодоров, който при съдебното следствие се запознава с турския превод и оригинала, предава подробно съдържанието му.

Започнато като “детинска играчка”, според писарят на четата Георги Бочаров в определен момент, макар и предопределения му край, въстанието “захваща да е съвършено мъжка, сериозна работа” и “целта, която искахме да постигнем, днес я постигнахме”.³⁴ Движението на четата към вр. Мара Гидик е последната възможност за спасение и Цанко Дюстабанов се разпорежда тя да се изтегли към Балкана. Останалите живи 72 души са принудени от обстоятелствата да предприемат в м. Рани бунар едночасово сражение с черкези, при което петима са убити (Колчо Владиков, Дончо Фесчията, Пенчо Постомпиров, Досю Димов, Никола Фтичев), а войводата – ранен в лявата ръка.

Разказите на Ю. Теодоров и Г. Бочаров, както и две телеграми, са основните извори относно подробните около залавянето на габровския войвода. Последни, които придвижват ранения Дюстабанов са писарят на четата и четника Христо

Мацков. След няколкодневно скитане из планината, на 16 май в близост до колиби Бойновци, Габровско, те го изгубват в гората. Решил да намери убежище при свой познат, Цанко Дюстабанов се насочва към селото, въпреки предупрежденията на един селянин за “аскер в колибите”.³⁵ Въз основа на данни от следствието Теодоров бележи, че Стоян Пейчев Връбелеца го “приел и скрил в плевнята си на местността Връбски извор, където му донесъл хляб и мляко”. Видян и от “други хора”, из колибите “на часа” се разнася “слух” за слизането на ранения войвода от Балкана. Освен свидетелството на члена на Извънредната съдебна комисия и според телеграма от 16 май на габровския каймакамин Йордан Бакалов до мютесарифа в Търново, жители от с. Чаль (дн. Трънито) съобщават на махлебашията Иван Колев от с. Горнова могила за “главата Цанко”. С “десет души селяни, въоръжени с брадви и колове”, той залавя Дюстабанов и го подкарва към Габрово. Мотивите за това им действие са обяснени от каймакамина, че “след прокламациите, отправени съобразно с хубавите предохарнителни мерки и висока заповед на н. пр. пашата командир”³⁶, както и “след даденото писмено обещание, населението в селата не оказва никаква милост, нито дава покой на разпръснатите бунтовници”. “По нареждане на командира” на четирите заптиета, изпратени от Габрово, на селяните са раздадени “по една лира възнаграждение”.³⁷

Прекарал нощта на 16 срещу 17 май в Габровския конак, Цанко Дюстабанов е откаран в Търново, където престоява около месец. По време на следствието, според Теодоров, той е “твърде добре третиран; всяко турце го наричала “Цанко ефенди”, в съда му даваха стол да седи и цигара да пуши, питаха го дават ли му редовно храна, как отива раната му и пр. А арестантите в затвора всички му ставаха на крака, отдаваха му почет като на войвода и му струваха място да седне”. В Търновския затвор са изпратени “от Габрово и околията му около 600 души”, които за различен период на престой чакат “реда си за съдението”.³⁸

Като заявява: “В живота си никога не съм лъгал и сега няма да лъжа”, Цанко Дюстабанов разказва пред съдебната комисия за “всичко подробно, за другарите си от революционният комитет, за битвите, които е издържал, как целия народ е бил въодушевен от желание за свобода” - пише Ю. Теодоров.³⁹ Димитър Страшимиров отбелязва този факт и прави сравнението, че габровският войвода “си е присвоил ролята на втори Димитър Общи в историята”.⁴⁰ Признанието на “бунтовнически главатар” по време на следствието са причина да бъдат “привлечени и разследвани” “много още лица”, се отбелязва в Протокол от 10 август 1876 г. на Управителния съвет на Търновския санджак. Според историографите братя Гъбенски “откровеността и честността на Дюстабанов” правят “особено впечатление на председателя Али-Шефик-бей”. Представителите на официалната държавна власт са в учудване от увлечението му да стане “бунтовник”. Те не пропускат да отбележат, че той, който е известен и сред турците, като “умен” човек, познаващ освен историята и други науки, се е впуснал “в тая глупава работа”.⁴¹

Неизпълнението на издадените два реформени акта Хатишерифа (1839 г.) и Хатихумаона (1856 г.), с което обещаните “правдини за славяните” остават само на книга, са “лъжите мотивирали Дюстабанов да предпочете една реалистична позиция на поведение – да научи народа си “да мре” за “свобода и правда””.⁴² “Аз знам много добре, че царството ви е голямо, че силата, войската и оръжието са във вашите ръце, че със сила ний не ще да ви надвием, но знам още, че вий сте варвари и тирани, че поради въстанието вий ще нападнете на невинните и мирни жители и ще направите зверства” – са думи на войводата, изречени на турски език през съда, според свидетелството на Теодоров. Въпреки че е привърженик на просвещението като средство за постигане на културен и стопански просперитет за българите, много бързо обсто-

ятелствата променят посоките на неговите действия. В средата на 70-те години на XX век сред преобладаващата част от българската емиграция взема връх убеждението, че освобождението на България чрез самостоятелно организирано въстание е невъзможно. Цанко Дюстабанов не само изтъква зависимостта на българския национален въпрос от политиката на Великите сили, но и предопределя много скорошната намеса на Европа в защита на въсталото българско население. „Нашата цел, прочее, не е била да ви надвием със сила, но само да ви предизвикаме да направите зверства... благодарение на което се компрометирахте през целия образован свят, а тая наша цел е достигната вече... цяла Европа се възмутя... и тя скоро ще дойде да ви изгони оттука“.⁴³

След „дълъг и широк обвинителен акт“, прочетен на „публично съдене“ в Търновския конак, Цанко Дюстабанов е осъден на смърт чрез обесване заради „воеводство и главатарство по въстанието и всичките бунтовни деяния“, които е извършил. Първоначалното решение е присъдата да се изпълни в Габрово. Поради необходимостта от „достатъчен брой конни заптиета“, търновският мютесариф телеграфира до командира на Дунавския военен окръг с искане да бъдат изпратени „40 души войници от редовната кавалерийска част от Свищов, които да откарят осъдените в Габрово“. Според думите, записани в спомените на Ю. Теодоров, Дюстабанов заявява, че желае да бъде обесен в Търново, тъй като „ще бъде по-салтанатлия, по-тържествено, защото тук е голям град“.

На 15 юни 1876 г., без да иска причастието и молитвата на свещеник, след като раздава „колкото пари имал у себе си на вдовици и сиромахкини“, габровският войвода „без никакво смущение“ се качва на бесилката.⁴⁴ Като определя ранния край на неговия живот за „свой грях“, Димитър Видинлиев пише: „Зракът на тоя велик син на България се изпречва пред очите ми“ – мисъл, която му създава чувство за вина, че е причината Дюстабанов да се посвети на въстанието.⁴⁵

Представител на новата възрожденска интелигенция, утвърдила се в процеса на икономическото и духовно израстване на българския народ през 60-70-те години на XIX век, чрез своя живот Цанко Дюстабанов доказва, че „лидерите се раждат в хода на самите събития, а те създават техния ореол“.

БЕЛЕЖКИ

1. Шкодрева, М.-Т. Габрово в спомените на Димитър Денчев Видинлиев. В: Известия на Държавните архиви. Кн. 59, 1990, 375
2. Янев, С. Втори по богатство и първи по влияние. В. 120 години Априлско въстание, 25 април 1996 г., 2
3. Шкодрева, М.-Т. Цит. съч., 391
4. Теодоров, Ю. П. Възпоменания по въстанието в Търновския санджак през 1876 г. и по съденето на българските въстаници в Търново. Русе, 1897, 121
5. Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. 3, С., 1956, 55, 59, 71-72, 75, 91, 93, 95, 97, 127, 140, 143
6. Известия на Държавните архиви. Кн. 31, 1976, 105 -137
7. Гъбенски, Хр. и П. Историята на града Габрово и Габровските въстания. Габрово, 1903, 134-135
8. Страшимиров, Д. История на Априлското въстание. Т. 3, Пловдив, 1907, 315
9. Янев, С. Цит. съч.
10. Косев, К., Жечев, Н., Дойнов, Д. История на Априлското въстание. С., 1986, 12, 86, 100, 242, 408-410, 413, 417, 419-420, 422-423, 495, 531-532, 536, 550; Митев, Й. История

- на Априлското въстание 1876 г. Т. 1, С. 1986, 8, 10, 264; Т. 2, С., 1988, 116, 286, 290, 297, 305-318, 320, 323-326, 328-334, 336-338, 345-346, 357, 366-367, 370-375, 377-378, 490, 494
11. Стефанова, М.-Т. Цанко Дюстабанов – войвода на Габровската чета. ГМСБ, 1976, 2, 103-111; Габровската бунтовническа чета (1 май - 11 май 1876 г.) В: Сб. Априлското въстание в Първи Търновски революционен окръг. С., 1978 г., 119 - 137
 12. Теодоров, Ю. П. Цит. съч., 124
 13. Спомени за Априлското въстание от 1876 година. С., 1975, 71
 14. Пак там, 241
 15. Теодоров, Ю. П. Цит. съч., 39
 16. Спомени за Априлското въстание..., 34, 37
 17. Гъбенски, Хр. и П. Цит. съч., 138
 18. Спомени за Априлското въстание..., 267
 19. Шкодрева, М.-Т. Габрово в спомените на Димитър Денчев..., 306
 20. Пак там, 299, 302, 303, 305, 306
 21. Пак там, 300, 302, 305 ; Цончев, П. Из общественото и културно минало на Габрово. С. 1934, 422-423
 22. Шкодрева, М.-Т. Габрово в спомените на Димитър Денчев..., 303 - 305
 23. Пак там, 379, 390
 24. Пак там, 376-377, 380, 381-384, 390 ; Цончев, П. Из общественото и културно минало..., 714
 25. Шкодрева, М.-Т. Габрово в спомените на Димитър Денчев..., 300, 301
 26. Пак там, 301-302, 307, 375
 27. Чавдарова, О. М. Легалнополитическите прояви на българския народ в навечерието на Априлското въстание и комитетските съмишленици. В: Годишник Българско възраждане. Идеи, личности, събития. Т. 3. С., 2001, 31
 28. НБКМ-БИА, II A 2846
 29. Чавдарова, О. М. Цит. съч., 35, 41
 30. Шкодрева, М.-Т. Габрово в спомените на Димитър Денчев..., 299-300
 31. Пак там, 307
 32. Теодоров, Ю. П. Цит. съч., 57, 121-122, 197
 33. Пак там, 122 – 123 ; Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. 3..., 59-60
 34. Исторически музей – Габрово, Инв. № 2700 – В, л. 31
 35. Пак там , л. 65 - 67
 36. Визира се Фазъл паша, командир на II-ра Дунавска армия, който пристига в Габрово на 11 май 1876 г.
 37. Теодоров, Ю. Цит. съч., 123 – 124; Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи. Т. 3..., 71 – 72, 75; Страшимиров, Д. Цит. съч., 327
 38. Теодоров, Ю. Цит. съч., 67, 124 ; Страшимиров, Д. Цит. съч., 327
 39. Теодоров, Ю. Цит. съч., 124
 40. Страшимиров, Д. Цит. съч., 393
 41. Априлското въстание 1876 г. Сборник от документи..., 140, 143; Гъбенски, Хр. и П. Цит. съч., 236; Теодоров, Ю. Цит. съч., 126
 42. Гъбенски, Хр. и П. Цит. съч., 138; Теодоров, Ю. Цит. съч., 126
 43. Теодоров, Ю., Цит. съч., 126
 44. Пак там, 128 - 129
 45. Шкодрева, М.-Т. Габрово в спомените на Димитър Денчев..., 307